

Konvalinková, Ruth

Propozice s významem statické lokalizace v prostoru

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1999, vol. 48, iss. A47, pp. [105]-115

ISBN 80-210-2098-9

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101534>

Access Date: 18. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

RUTH KONVALINKOVÁ

PROPOZICE S VÝZNAMEM STATICKÉ LOKALIZACE V PROSTORU

Cílem stati je dílčí příspěvek k popisu jazykových prostředků (na úrovni větných struktur), jimiž čeština vyjadřuje prostorové vztahy. V rámci této široké problematiky jsme zaměřili pozornost na její malý výsek, a sice na větné struktury vyjadřující propozice s významem, který bychom mohli předběžně nazvat *statická lokalizace v prostoru*. Teoreticko-metodologickým východiskem nám při tom bude model popisu věty navržený v Daneš, Hlavsa a kol. (1981). Jednotlivé typy větných struktur jsou klasifikovány na základě propozičních typů konstituovaných na syntakticky relevantních sémantických rysech tříd predikátorů (včetně aktantů v nich implikovaných). Tímto postupem se dochází ke třídám elementárních větných struktur, jimž je společný typ propozic, které vyjadřují. Elementární větná struktura (dále EVS) je jazykově zpracovaný koncept tzv. mikrosituace, který vzniká selekcí (z určitého hlediska důležitých) aspektů (účastníků, souvislostí, vztahů apod.) mimojazykových situací.

Takto ustavená typologie EVS umožňuje rozlišit jako jeden ze systémově centrálních typů typ lokalizace; v jeho rámci potom podskupinu EVS, vyjadřujících propozice, které jsou založeny na elementárních predikátorech. Elementární predikátory mohou označovat stavy (a relace), nebo jednoduché děje. Soustředíme se pouze na EVS konstruované predikátory stavovými.

Problematikou statických významů českých vět se podrobně zabýval J. Kořenský (např. Kořenský, 1979). Charakterizuje statický význam jako „význam, jenž nepředstavuje změnu časoprostorových koordinát objektu, jehož se týká ve smyslu příznaku „není nic řečeno o změně časoprostorových koordinát.“ Statické významy tedy nevyjadřují změnu a vyznačují se také nedostatkem procesuality (jde totiž o významy trvání v čase, které mohou být limitovány, ale neprobíhají) (srov. Kořenský 1975). Konkrétní i abstraktní lokalizace jsou jedním z centrálních typů statických významů. Soustředíme se na konkrétní lokalizace (lokalizace v prostoru).

Základem EVS vyjadřujících propozice s významem statické lokalizace v prostoru jsou stavové elementární predikátory implikující dva aktanty, jeden

označující lokalizovaný fyzikální objekt, místo nebo děj a druhý místo v prostoru. Na syntaktické rovině jde o struktury vyjádřitelné jako S_{nom} — **PRED**_{Vf} — **ADV**_{lok}. Jde o predikátory typu *nacházet se, vyskytovat se, objevovat se, nalézat se, zdržovat se, žít, kotvit, parkovat, zůstávat, setrvávat, rozprostírat se, rozkládat se, táhnout se, prostírat se, hnízdit, sídlit, bydlet, meškat, dlít, prodlévat, pobývat, tábořit, stanovat, kempovat, nocovat, zimovat, být umístěn*, expr. *hnít, trčet, bručet*... O tom, že jde specifickou třídou predikátorů, svědčí to, že jsou (vzhledem k uvedenému větnému vzorci) navzájem v paradigmatickém vztahu.

Tuto skupinu predikátorů můžeme sémanticky třídit podle dalších aspektů přítomných v lexikálním významu predikátoru. Může jít např. o časovou nebo jinou charakteristiku „bytí někde“, o vyjádření lokalizace a zároveň polohy či tvaru lokalizovaného objektu nebo o vyjádření lokalizace a současně určitého (např. velikostního) poměru objektu lokalizovaného k lokalizujícímu apod.

Nabízí se možnost založit klasifikaci lokalizujících predikátorů na významech slovesa *být* a jeho tvarů (sloves z něj odvozených), neboť toto sloveso má v jednom ze svých významů charakter nejobecnějšího relátoru (a tedy je-li dosazeno do výše uvedeného větného vzorce, nabývá významu relátoru lokalizačního). EVS konstruované tímto slovesem jakožto predikátorem zpravidla vyjadřují statické větné významy. Kořenský (1979) rozlišuje z hlediska vyjadřovacích prostředků statických významů jednak slovesa „plnovýznamová“, „která „přidělují role“ participantům příslušného vztahu: zpravidla jde o vztahy dvoumístné“, a to mj. lokální (*nacházet se, obsahovat, zahrnovat*), jejichž participanty jsou lokalizovaná entita a lokalizující entita. Za druhé a charakteristicky se tyto významy vyjadřují slovesy *být* a *mít*, která jsou specifická tím, že „sémantika slovesa jako relátoru je naopak dána sémantikou participantů, které ve vzájemném vztahu, jenž je gramaticky zprostředkován finitními tvary slovesa *být* nebo *mít*, „přidělují význam“ tomuto slovesu.“ (Kořenský, 1979)

V zásadě lze tedy ve skupině EVS vyjadřujících lokalizace odlišit významy, které můžeme vyjádřit takto:

I. „někdo/něco je někde“	(aktuální lokalizace)
II. „někdo/něco bývá někde“	(neaktuální lokalizace)
III. „někdo pobývá někde“	(aktuální lokalizace + přechodnost)

Aktuální lokalizací rozumíme fakt, že vypovídá-li se o lokalizované entitě *x* aktuálně lokalizační predikace („je na místě *y*“), tvrdí se, že *x* je v čase, o němž propozice vypovídá, skutečně přítomno na místě *y*; neaktuální lokalizace naopak lokalizovanou entitu *x* usouvztažňuje (různým způsobem) s místem *y*, aniž by tím byla pro propozici označený časový úsek/bod presuponována přítomnost *x* na místě *y*. (Neboli věta *Pavel bývá (bydlí, pracuje...)* v *Brně.*, je-li pravdivá, nepresuponuje větu *Pavel je v Brně.*, zatímco věta *Pavel se nachází v Brně.* tuto větu presuponuje.

Rys „přechodnosti“, je slučitelný pouze s významy aktuálně lokalizujících predikátorů; z tohoto hlediska jsou významy sub I. nepříznakové (nevypovídají

nic o přechodnosti/trvalosti lokalizace), významy sub. III. jsou příznakové (podrobněji viz dále).

Za základní rys přináležitosti dále popisovaných predikátorů do těchto tří skupin považujeme substituovatelnost každého jednotlivého predikátoru ve větách na něm založených tím tvarem slovesa *být* (*bývat*, *pobývat*), ke kterému byl daný predikátor přiřazen. Musíme ovšem poznamenat, že tato významová změna se týká pouze lokalizační složky významu, jiné významové rysy nesené plnovýznamovým slovesem relátor *být* nemůže pochopitelně postihnout. Nám ale jde o vystižení diferencí mezi predikátory právě z hlediska v nich obsaženého významu lokalizace. Mohli bychom tedy jednotlivé významy charakterizovat také jako „být (bývat, pobývat) někde“ (tím je postižena temporální charakteristika lokalizace z hlediska její aktuální platnosti a přechodnosti) + různé lexikálně vyjádřené „přidatné“ rysy, jako např. hodnocení lokalizace, účel lokalizace, neaktuálně pojatý děj odehrávající se na místě lokalizace (i když mluvíme o „ději na místě lokalizace“, neznamená to ztrátu statickosti významu vyjadřovaného daným predikátorem, neboť „centrální“ význam jím konstruované EVS je staticky lokalizační, což se v sémantické struktuře dané EVS projevuje (sémantikou predikátoru vyžadovanou) přítomností příslušného lokalizačního komplementu), vznik lokalizace, deskripce lokalizace, poloha lokalizované entity, deskripce lokalizované entity...

Celá řada výrazů vyjadřujících tyto významy může zakládat také EVS nelocalizační právě na základě své významové „dvojdmosti“. Tuto otázku řeší Kořenský (1984) v souvislosti s báзовými významy polohy. Jako dvě kritéria pro odlišení lexikální variace významu lokalizace od vyjádření specifické relace polohy navrhuje jednak kritérium minimální větné úplnosti (v našich termínech jde o EVS — obligatorní přítomnost komplementu s významem lokalizující entity ukazuje na lokalizační význam), jednak otázkový test: „Jestliže je věta odpovědí na otázku „kde se nalézá x?“, pak jde o vyjadřovací lexikální variaci lokalizace, jestliže jde o odpověď na otázku „v jaké poloze je x?“, lze soudit, že jde o specifickou relaci polohy.“ (Tamtéž str. 92.) Tato dvě kritéria lze uplatnit i v případě námi popisovaných predikátorů, které v jednom ze svých významů mohou zakládat EVS s významem lokalizace. Např. predikátor *pracovat* ve větě *Petr pracuje v Tesle*. odpovídající na otázku *Co dělá Petr?* má význam kvalifikační, ve větě odpovídající na otázku *Kde pracuje Petr?* má význam lokalizační. Věta *Tamhle pracuji*. realizovaná jako výpověď v konkrétní komunikativní situaci ukazuje na význam „neaktuální lokalizace“ rozporem mezi gramatickým lokalizátorem (sloveso užitá ve tvaru 1.osoby sg. indikativu přezenta, předpokládající v aktuálním významu přezenta totožnost místa komunikativního aktu a místa relevantního pro realizaci propozičního obsahu) a lexikálním exocentrickým lokalizátorem (srov. MČ 3, str. 375).

I. Pro vyjádření EVS s významem aktuální lokalizace „někdo/něco je někde“ existuje vedle základního predikátoru *být* nápadně malé množství predikátorů, např. *nacházet se*, *nalézat se*: *Škola se nachází / je na konci města. Petr je / nachází se doma / v domě*. Rozdíly mezi strukturami lokalizačními „být + ADV_{loc}“

a strukturami formálně totožnými, ale majícími různé jiné významy lze postihnout ne/možností substituovat predikátor *být* synonymním, jen stylově odlišným *nacházet se*: *Byli na střeše. — Nacházeli se na střeše. Nebyli jste na houčích / na obědě / na pivě? — 0; Petr je v kuchyni. — Petr se nachází v kuchyni. Petr je v tepláčkách. — 0; Úspory jsou v bance. — Úspory se nacházejí v bance.*

Další typy EVS s tímto základním významem jsou vyjadřovány predikátory významově různě obohacenými (např. lokalizace + její hodnocení, lokalizace + poloha...):

Modální rys nežádoucího, negativně hodnoceného, příp. nedobrovolného „bytí někde“ vyjadřují expresivní predikátory *hnít, trčet, bručet, tvrdnout, smrdět*. Interpretace těchto predikátorů jako lokalizačních je do značné míry podmíněna vyjádřením lokalizované entity výrazem s významem osoba (event. zvíře): *Hniju / trčím (celý život) v téhle díře. Smrdíš celý den doma. Vacina Pacinka i Vacina Losos teď bručí v base. Ve větách založených na těchto predikátorech bývá často přítomno také okolnostní určení časové, jehož užití vyjadřuje nežádoucí délku trvání daného stavu, což zesiluje vnímání těchto predikátorů jako lokalizačních i v případě, že lokalizovanou entitou není osoba/zvíře. Srov. různou interpretaci vět: *Ty boty tady smrdí už týden. — Ty boty tady smrdí.* Predikátor *bručet* by bylo možné užít i jako implikující pouze jeden aktant: *Vacina Pacinka i Vacina Losos bručí.* (Je totiž významově omezen co do kolo-kability s výrazy lokalizujícími, proto nemusí být aktant s významem lokalizující entity vyjádřen (ze syntaktického hlediska jde o potenciální pozici).) Stylově nepřiznakové, ale významově patřící do této skupiny jsou predikátory *přebývat, zavazet*. Zajímavé je také sloveso *dělat*, které se v jednom ze svých významů řadí mezi tyto predikátory, a sice je-li jej užito ve výpovědích s komunikativní funkcí výtky, nejčastěji ve formě otázky: *Co tady / na stole dělají ty ponožky?* Pokud je pozice subjektu obsazena výrazem označujícím neživý objekt, původně „činnostní“ sloveso *dělat* vyjadřuje nežádoucí lokalizaci; je-li pozice subjektu obsazena výrazem označujícím osobu/zvíře, věta s predikátorem *dělat* je dvojnásobná: *Co dělá Petr ve stodole?* Rozdíl mezi výpovědí s komunikativní funkcí výtky a výpovědí s komunikativní funkcí otázky (a tedy mezi významem nežádoucí lokalizace a mezi významem činnosti) je vyjadřován pouze intonačně. Srov. také jiný typ indirektní realizace výtky se slovesem *dělat*: *Tady nemáš co dělat!**

Modální rys žádoucnosti, náležitosti lokalizace vyjadřují predikátory typu *patřit, náležet, hodit se, zapadat, pasovat*. Pro členy této skupiny je specifické, že ačkoli vyjadřují statické lokalizace (pozitivně hodnocené), místní určení má v EVS jimi konstruovaných formu dynamického místního určení (odpovídajícího na otázku „kam“). Tyto predikátory také zakládají věty s preskriptivním významem; v tom případě nejde o aktuální lokalizace. Srov. *Šary patří do skříně. Záclony se sem hodí.*

Prostou lokalizaci nebo častěji lokalizaci a současně i polohu vyjadřují predikátory *sedět, ležet, viset, klečet, stát, dřepět, čupět...* Tyto predikátory často vyjadřují polohu a zároveň aktuální lokalizaci nositele v prostoru. Zda jde v konkrétním případě o význam lokalizační (doprovázený významem poohovným),

lze rozhodnout na základě výše zmíněného otázkového testu. U objektů, u nichž není smysluplné polohu rozlišovat, vyjadřují tyto predikátory jen lokalizaci (viz. dále). Jako určení místa nelze interpretovat formálně totožné výrazy s významem části těla, která „se podílí“ na zaujaté poloze: *Babička klečí na klekátku. — Babička klečí na kolenou. Sedni si na židli a sed! — Sedni si na zadek a sed!* Tato určení jsou zprav. implikována už ve slovese. Podrobně je problematika polohových/polohově-lokalizačních významů pojednána v Grepl — Karlík (1998, str. 111n) a v Kořenský (1984, str. 91nn).

II. EVS s významem „někdo/něco bývá někde“. Jsou konstruovány predikátory typu *bydlet, přebývat, bývat*, (neaktuální, frekventativní „být“) — tento význam v lokalizačních EVS umožnil zřejmě významový posun směrem k *bývat*, (= „bydlet“), *zůstávat, žít, sídlit, růst*. Jde o neaktuální lokalizace, neboť propozice vyjadřované větnými strukturami, které jsou těmito predikátory konstruovány, nepresuponují aktuální přítomnost lokalizované entity na pojmenovaném místě v čase, na něž se propozice vztahuje. Srov.: *Pavel bydlí v Brně, ale teď pobývá v Praze.* (neaktuální vs. aktuální netrvalá lokalizace); *V našem lese rostou žampióny. Nadace Podané ruce sídlí na Vídeňské.* (V posledním příkladu jde o lokalizaci aktuální, což vyplývá z imobility lokalizované entity.) Způsob pobytu (resp. druh příbytku) specifikují predikátory *hnízdit, tábořit, stanovat*.

Do tohoto typu tedy patří i lokalizační EVS konstruované predikátory majícími primárně procesuální charakter. (Na tento problém se upozorňuje v Daneš — Hlavsa a kol. (1981).) Jde o slovesa vyjadřující procesuální příznaky lidské existence, např. *bydlet, žít, pracovat* apod., která v řadě kontextů vyžadují lokální určení. „V těchto významových souvislostech lokální určení dominuje nad procesuálností vlastních významů sloves, takže se příslušné predikátory svou funkcí vlastně sblíží s predikátory lokálních predikátů.“ (Tamtéž str. 77.) Podobně také popisuje významový posun u těchto sloves Kořenský (1984, str. 91). Sémantický aspekt námi traktovaný jako neaktuální lokalizace (na podkladě významu slovesa *bývat*) popisuje jako souvislost s významem výskytu: jsou to „...plnovýznamová slovesa, srov. např. sloveso *růst* (*Jahody rostou na slunných stráních*), kde vlastní dějová sémantika slovesa je zcela potlačena ve prospěch sémantiky výskytové. Podobně také pokud jde o konkrétní lokalizaci osob, uplatní se slovesa jako *žít, bydlet, pracovat* (*Benedikt bydlí v Praze, Benjamin pracuje v ČKD*).“

Jde také např. o: *pracovat, dělat, prodávat, ...: Tamhle pracuju. Irena prodává v drogerii. Jenda dělá v továrně.* EVS konstruované těmito predikátory se zpravidla vyznačují tím, že je lze transformovat ve struktury typu *mít* + substantivum s významem místo, často odvozené od příslušného slovesa, přičemž takto utvořené struktury obsahují navíc sémantický rys přináležitosti, nesený slovesem *mít*, zatímco vztah lokalizační je upozaděn: *Bydlím v Brně — Mám bydliště / byt v Brně. Pracuji v nemocnici — Mám pracoviště v nemocnici. Ordínuje na středisku — Má ordinaci na středisku. Pracuji v obýváku — Mám pracoviště / pracovnu v obýváku. Táboříme / stanujeme u vody — Máme tábor / stan u vody. Nadace sídlí na Vídeňské — Nadace má sídlo na Vídeňské. Netopý-*

ři přebývají v kopuli chrámu — Netopyři mají příbytek v kopuli chrámu. Vlaštovky hnízdí za okapem — Vlaštovky mají hnízdo za okapem. Ty predikátory, které neumožňují tuto transformaci, tíhnou k významu procesuální lokalizační kvalifikace (Daneš — Hlavsa 1981, str.241), což se projevuje možnostmi jiné příslušné transformace: *Irena prodává v drogerii — Irena je prodavačkou v drogerii* (kde v drogerii není lokalizace, ale kvalifikace) / *drogistka*; *Jenda dělá v továrně / v dolech — Jenda je tovární dělník / horník / důlní dělník*. Je-li místní určení vyjádřeno výrazem majícím ryze místní význam, transformace je (za jistých podmínek pragmatického charakteru) možná: *Jenda dělá naproti — Jenda má dílnu naproti. Irena prodává naproti — Irena má prodejnu / Irenina prodejna je naproti*.

Predikátory s významem výskytu, jako např. *vyskytovat se, objevovat se* lze vypovídat pouze o entitách, které jsou buďto mobilní, nebo existují ve více exemplářích — obojí totiž umožňuje, aby se „totéž“ objevovalo na více místech: *(Také) na Pálavě se vyskytuje kavyl. Na našem území se dudek chocholatý vyskytuje / objevuje dosti vzácně (jinde častěji)*. Pokud tomu tak není, bývá to explicitně vyjádřeno restriktivními výrazy *pouze, jen*: *Takoví lidé se vyskytují / jsou jen v Čechách*. Tato možnost substituce predikátoru *vyskytovat se* (který jsme zařadili mezi predikátory substituovatelné (ve výše zmíněném smyslu) predikátorem *bývat*) predikátorem *být* je vysvětlitelná tím, že jde o jiný, totiž „výskytový“ význam slovesa *být* (srov. Zimek, 1963). Tyto predikátory ovšem patří mezi ty, které mohou být alternativně doplněny také jiným adverbialním určením, obvykle určením času: *Sněženky se vyskytují pod sněhem / na jaře*.

III. EVS vyjadřující propozice s významem „někdo **pobývá** někde“ jsou konstruovány predikátory: *prodlévat, meškat, setrvávat*. Tyto predikátory vyjadřují aktuální lokalizaci s významovým odstínem blíže nespecifikovaného omezení trvání pobytu, resp. jeho přechodnosti. V pozici subjektu implikují aktant vyjadřitelný výrazy označujícími zpravidla osoby, méně často zvířata: *Jan teď pobývá v Praze, ale bydlí v Brně. Mešká mimo republiku. Marie dlela v chrámu. Sýkorky setrvávají v blízkosti krmítek*. Archaický je predikátor *dlít* (*dlít, prodlévat* je etym. příbuzné s *délka* (srov. Holub — Kopečný, 1952, str. 102), význam těchto predikátorů je tedy blízký významu „prodlužovat, oddalovat předpokládaný odchod“, což zřetelně obnažuje námi postulovanou přítomnost sémantického rysu blíže nespecifikovaného (předpokládaného, očekávaného) omezení trvání pobytu).

Jiný druh časově omezeného pobytu vyjadřují predikátory *nocovat, zimovat*, které onen časový význam zahrnují ve své slovtvorné struktuře. Jejich význam lokalizační (se silným aspektem temporální charakteristiky „pobytu někde“) se projevuje tím, že zakládají EVS „někdo nocuje někde“, tedy s obligatorním lokalizačním komplementem, srov.: **Pavel nocuje. Pavel nocuje u svého bratra*. (a také např. možnostmi vytvořit deverbativní substantivum s významem místo: *zimoviště*). Je to zajímavý typ, neboť (jak se zdá) čeština disponuje jen dvěma slovesy tohoto typu, utvořenými od substantiv s významem konkrétního časového úseku. Je možné, že vznik těchto sloves byl motivován potřebou vyjádření významu „přečkat někde nepříznivý čas“ (noc, zimu).

Do typu „někdo pobývá někde“ patří také predikátory vyjadřující trvání pobytu absencí jeho ukončení, např. *zůstat, setrvávat, zdržovat se: Do třiceti let zůstal u rodičů. Na nádraží se zdržují bezdomovci (ostatní jen procházejí* — také tyto predikátory operují na předpokladu „normálního bytí jinde“, očekávanosti ukončení pobytu). *Setrvává v ústraní.* Stylově substandardní jsou expresivní predikátory *ztvrdnout (někde), zkysnout (někde)* ap.: *Horákovi u nás ztvrdli až do čtyř do rána. Zkysnul jsem u televize.* Jde o původně mutační predikátory, které ovšem v tomto přeneseném smyslu pochopitelně nevyjadřují změnu jako závěrečnou fázi procesu (*tvrdnout* — *ztvrdnout*), což se projevuje možností užít je jako plně synonymní s jejich nedokonavými protějšky. (*Horákovi u nás tvrdli // ztvrdli až do rána.*)

Za jistý protějšek predikátorů vyjadřujících trvání lokalizace na základě významu jejího neukončení bychom mohli považovat predikátory vyjadřující „proces, jehož výsledkem je stav lokalizovanosti“, např. *usídlit se, ocitnout se, uvíznout, objevit se...* (Běličová — Uhlířová, 1996, str. 115). V naší terminologii by ovšem šlo spíše o výrazy pro děje mutační (neboť vyjadřují přechod ze situace x do situace y), a proto jsou mimo rámec námi popisovaných predikátorů. Fakt, že implikují aktant vyjádřitelný formou statického adverbialního určení („kde“), neinterpretujeme (jako H. Běličová) jako výraz jejich blízkosti k predikátorům vyjadřujícím statické lokalizace (a jako výraz distinkce vůči predikátorům typu *přistěhovat se, dostavit se, posadit se...*, které autorka charakterizuje jako „implikující přechod ze stavu nelokalizovanosti na místě x ke stavu lokalizovanosti na tomto místě („kam“)“...“, což je podle našeho názoru definice aplikovatelná i na zmíněné predikátory implikující aktant s formou „kde“ typu *usídlit se*). Máme za to, že statická forma adverbialního určení je výrazem toho, že ve významu těchto predikátorů je zcela potlačen (nikoli však negován) předpoklad výchozí lokalizace na jiném místě (srov. *Kočovali po Evropě a usídlili se v Paříži.*) nebo předpoklad pohybu na místo lokalizace (srov. nemožnost doplnění s formou „odkud“), takže změna je pojímána skutečně jako „přechod ze stavu nelokalizovanosti na místě x ke stavu lokalizovanosti na tomto místě“ — „kde“, narozdíl od predikátorů s doplněním ve formě „kam“, v nichž je implikováno také výchozí místo (srov. v tom případě možnost doplnění „odkud“) nebo pohyb na místo lokalizovanosti. (Potom by význam těchto predikátorů musel být charakterizován ve smyslu změny výchozí lokalizace na (pouze předpokládaném) místě x v závěrečnou lokalizaci na místě y.) Podobně je tento rozdíl vidět na dvojí možnosti užití predikátorů polohových: *posadit se na postel/posadit se na posteli.* Druhý případ musíme interpretovat jako „není nic řečeno o změně lokalizace“, a proto se dostává do popředí význam zaujetí polohy (změna lokalizace však není vyloučena) (srov. Karlík — Grepl, 1998, str. 113). Predikátory *usídlit se, uvíznout* apod. by v tomto kontextu bylo možné chápat jako (lexikálně různě specifikovaná) „zaujímání“ lokalizace.

EVS vyjadřující uspořádanost v prostoru

Jde o výraznou skupinu, která vzhledem k výše navržené klasifikaci patří do typu sub I. „někdo/něco je někde“, se specifikací „někdo něco je před/za/pod/...

něčím“. Pro její komplexnost o ní pojednáváme zvláště (podobně je tato problematika řešena také v Grepl — Karlík, (1998)). Predikátory konstruující tyto EVS vyjadřují usouvztažnění lokalizovaného objektu, často místa, a objektu lokalizujícího, jímž bývají místa relativně větší důležitosti (větší, významnější nebo již známá z kontextu). V pozici subjektu nelze užít výrazů s významem osob, zvířat nebo dějů. Tato skupina predikátorů souvisí s predikátory vyjadřujícími lokalizaci a zároveň polohu lokalizovaného objektu, které se v řadě případů při lokalizaci neživých objektů také uplatňují. Protože ale jde o lokalizaci objektů imobilních, hovoříme při popisu „přidružené“ sémantické složky těchto lokalizačních predikátorů raději o deskripci (o poloze je totiž smysluplné uvažovat tam, kde může být změněna, nikoli u imobilních objektů). To, že lokalizační význam je u těchto predikátorů dominující (a deskriptivní význam pouze doprovodný, zakládající lexikální variace čistě lokalizačního *být*), se projevuje tím, že vyžadují prostorové určení jako obligatorní doplnění.

První skupinu tvoří EVS konstruované predikátory typu *rozprostírat se, rozkládat se, prostírat se*. V pozici lokalizovaného objektu vyžadují výraz označující (různým způsobem) místo v krajině, resp. krajinný úsek: *Pole se rozprostírají za městem. Město se rozkládá na úpatí hor*. Specifické pro tyto predikátory je to, že u lokalizovaného objektu akcentují jeho rozprostraněnost v prostoru, takže tato pozice musí být obsazena výrazy, které označují objekty blízcí se svým tvarem horizontálně orientované ploše (nemůže být obsazena výrazy pojmenovávajícími objekty, jejichž maximální dimenze je vertikální: **Pod okny se rozprostírá strom. *U Líšně se rozkládá kopec Hornek.*) Podobně se chová také predikátor *ležet*: *Za hradbami leží vojsko. *V naší ulici leží nejvyšší dům ve městě.* (Terminologii užívanou při popisu prostorových charakteristik objektů přejímáme od J. Lyonse (1983).)

Jistým protějškem tohoto typu je typ EVS konstruovaný např. predikátory *tyčit se, strmět, čnět* ap. Lokalizovaný objekt, na nějž se mohou vztahovat tyto predikátory, mívá charakter objektu, jenž má jednu výrazně maximální dimenzi, a to dimenzi vertikálně orientovanou. V této souvislosti je třeba upozornit na fakt, že výběr lokalizujících predikátorů tohoto typu se řídí tvarem lokalizovaného objektu. Nejde ovšem o tvar ve smyslu přísně geometrickém, nýbrž o jistou abstrakci ve směru dominantních vlastností (např. město je nepoměrně krát více rozprostraněné do šířky než do výšky (byť by v něm byly i mrakodrapy), a proto s ním jazyk nakládá jako s horizontálně orientovanou plochou). Co jsme právě řekli, platí ovšem jen omezeně. Ve skutečnosti je volba predikátoru udávajícího kromě lokalizace také jistou deskripci lokalizovaného objektu závislá na velikostním poměru lokalizovaného vůči lokalizujícímu objektu; jinými slovy — za kopcem se les *rozprostírá*, ale před mravencem (a možná i před člověkem) se *tyčí*. Je-li některý rozměr lokalizovaného objektu výrazně větší než tentýž rozměr u lokalizujícího objektu, potom přestává být relevantní při výběru predikátoru tvar lokalizovaného objektu (otázka maximálního rozměru) a stává se rozhodující jeho relativní velikost vůči lokalizujícímu objektu. Protože tyto predikátory vyjadřují kromě lokalizace také deskripci tvaru lokalizovaného objektu a, jak už jsme řekli, jde o „tvar“ ve smyslu, jak se onen objekt „jeví“, mů-

že být pro volbu predikátoru také relevantní otázka, odkud je lokalizovaný objekt nazírán — to má vliv na to, která jeho dimenze se v danou chvíli jeví jako dominantní (v tomto případě je vhodnější užít spíše výrazu dominantní než maximální — člověk stojící u lesa si je jistě vědom toho, že výška lesa není jeho maximální dimenze, nicméně na volbu predikátoru má vliv dominantnost vertikálního „působení“ lesa).

Predikátory vyjadřující lokalizaci a zároveň „tvar“ lokalizovaného objektu ve vertikální dimenzi (vzhledem k lokalizujícímu objektu, zpravidla okolí) „dynamicky“: *zvedat se, sklánět se, klesat, vystupovat, trčet, čnět, vyčnívat... Bobravská vrchovina se zvedá nad Boskovičskou brázdu strmými svahy, kdežto do přilehlého Dyjsko-svrateckého úvalu se sklání povlovně*. Tyto predikátory popisují lokalizaci a tvar lokalizovaného objektu jako pohyb **od (z)/do (k)** lokalizujícího objektu a zároveň **nad/pod** něj. Do této skupiny patří také predikátory *čouhat, koukat, vykukovat, vyčuhovat, vylézat, trčet* — také ony lokalizují objekt „popisem jeho tvaru“ vzhledem k lokalizujícímu objektu: *Z její tašky čouhala / koukala bageta*. Tyto predikátory mají blízko k modálnímu významu predikátoru *být vidět* (který také souvisí s lokalizací ve smyslu „být nadohled“, což můžeme považovat za jistý typ prostorového určení): *Vylízá ti límeček*. (= je vidět, protože je venku ze svetrů).

Predikátory jako *táhnout se, probíhat, stáčet se, zabíhat, vybíhat* mohou být vztaženy pouze na objekty, které se svým tvarem blíží linii, resp. které se signifikantně rozprostírají v jedné horizontální dimenzi: *Od severu se táhne pahorkatina*. Okolnostní určení lokalizující mají v těchto případech dynamický charakter — vyjadřují zpravidla lokalizující objekt nebo objekty, a to tak, že rozloha objektu lokalizovaného je jazykově pojednána jako pohyb z východiska (**od** lokalizujícího objektu) nebo pohyb **do** cíle (**k** lokalizujícímu objektu), pohyb **ve směru od** lokalizujícího objektu či **k** němu, případně pohyb **mezi** východiskem a cílem (**od — do**) nebo **mezi** dvěma objekty (liniemi): *Na jihu tato pahorkatina vybíhá do Dyjsko-svrateckého úvalu. Jižní hranice území probíhá mezi dvěma horskými hřebeny*. Patří sem také predikátory *jít, běžet*, jejichž význam je v Daneš, Hlavsa a kol. (1981, str. 106n.) parafrázován jako „specifikace lineárního průběhu (trasy) — o cestách apod.“: *Silnice jde / běží do kopce*.

Jak jsme uvedli výše, řada predikátorů vyjadřujících lokalizaci v prostoru pojímá statickou lokalizaci jako jakýsi „myšlený pohyb“ lokalizovaného objektu. Kořenský (1994, str. 92n) k tomuto problému poznamenává: „Jako lexikální realizace a vyjadřovací prostředek lokalizačního relátoru se uplatňují i slovesa jako *čnít, tyčit se*, dokonce i slovesa primárně vyjadřující dějové významy jako *plazit se, pnout se* apod. Jde o slovesa s významem „stát“ a „ležet“, kde je akcent na příslušný typ polohy zesílen slovesem s dějovým významem...“ *Ze slovo-tvorného hlediska jde často o slovesa utvořená reflexivizací od tranzitivních sloves pohybu*. Tímto procesem dochází k detranzitivizaci, a „děj, který se u motivujícího slovesa chápe jako aktivní činnost, je u odvozeného slovesa spíše způsobován zásahem jiného děje nebo má charakter mimovolné, bezděčné činnosti. Proto se z agentu stává nositel děje.“ (MČ 1, str. 426). Při tom také dochází (zvl. u sloves s neživým nositelem děje nebo u sloves bezpředměto-

vých) k potlačení dějovosti. Mohou tudíž fungovat v námi popisovaných strukturách jako statické predikátory. Mohli bychom také uvažovat o dalším významovém posunu metaforického typu, zvláště u těch sloves, u nichž je těžko představitelná totožnost agentu a pacientu v doslovném významu motivujícího slovesa (např. *rozkládat něco — rozkládat se, rozprostírat něco — rozprostírat se, sklánět něco — sklánět se, táhnout někoho/něco — táhnout se, stáčet něco — stáčet se, nacházet něco — nacházet se, nalézat něco — nalézat se*).

EVS s významem sousedství (souvýskytu) konstruují predikátory *sousedit, dotýkat se, stýkat se, být u, přiléhat, sahat, zasahovat (k), zabíhat (k), vybíhat (k)*...: *Židle se dotýká stolu*. V EVS konstruovaných těmito predikátory může být specifikován onen bod dotyku, místo nebo část, kterou se jedna usouvztažňovaná entita dotýká druhé (případně části obou): *Českomoravská vrchovina se na východě stýká s Brněnskou vrchovinou. Českomoravská vrchovina se svou východní částí dotýká Brněnské vrchoviny. Českomoravská vrchovina se na východě dotýká severní části Brněnské vrchoviny*. Tento predikátor může být užít také jako predikátor akční, jsou li jím implikované aktanty mobilní: *Dotkl se jejího rukávu / jí na rukávě*. V tomto případě nabývá aktant s významem dotýkající se části charakter instrumentu: *Učitelka se dotkla mapy ukazovátkem*. Pokud je těchto predikátorů užito jako mutačních, nejde o symetrický vztah: *Učitelka se dotkla mapy. X *Mapa se dotkla učitelky*.

Částečné překrývání lokalizovaného a lokalizujícího objektu vyjadřují predikátory jako *zasahovat (do), zabíhat (do), vybíhat (do), ...* V těchto typech EVS může být vyjádřena ona společná část: *Dyjsko-svratecký úval zasahuje do oblasti Podyjí svou jižní částí*. Jde opět zpravidla o lokalizaci objektů vyznačujících se délkou jako maximální dimenzí.

Problematika klasifikace EVS vyjadřujících statické lokalizace v prostoru není tímto ani zdaleka vyčerpána. Existují další příbuzné typy EVS souvisící s lokalizací, jako např. EVS vyjadřující propozice s významem obsahování, které jsme ponechali stranou. Jako závažnější se nám ovšem jeví potřeba námi navrženou klasifikaci doplnit o podrobnější analýzu syntaktických a sémantických vlastností lokálních určení (v této souvislosti půjde zejména o problematiku pádů a předložek s prostorovým významem) a potřeba celkového zpřesnění a ověření našich myšlenek na základě nalezení formálních projevů odlišnosti potvrzujících diference mezi jednotlivými postulovanými typy.

LITERATURA:

- BĚLIČOVÁ, H. — UHLÍŘOVÁ, L.: *Slovanská věta*. Praha 1996.
 DANĚŠ, F. — HLAVSA, Z. a kol.: *Větné vzorce v češtině*. Praha 1981.
 GREPL, M. — KARLÍK, P.: *Skladba češtiny*. Olomouc 1998.
 HOLUB, J. — KOPEČNÝ, F.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1952.
 KOPEČNÝ, F.: *Slovesný vid v češtině*. Praha 1962.
 KOŘENSKÝ, J.: *Relevance kategorie času ve struktuře přirozeného jazyka*. In: Charakterystyka temporalna wypowiedzenia, Wrocław 1975, s. 77–86.
 KOŘENSKÝ, J.: *Teorie tzv. statických významů české věty*. SaS, 40, 1979, s. 271–285.

KOŘENSKÝ, J.: *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha 1984.

LYONS, J.: *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge 1968.

LYONS, J.: *Semantik*. Band II, München 1983.

Mluvnice češtiny I. — *Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfeematika. Tvoření slov*. Praha 1986.

Mluvnice češtiny III. — *Skladba*. Praha 1987.

PANEVOVÁ, J.: *Rozvití předmětová a příslovečná, doplňující a určující*. NŘ, 58, 1975, str. 61–65.

ZIMEK, R.: *Problematika spony v ruštině v porovnání s češtinou*. Praha 1963.

PROPOSITIONS EXPRESSING STATIC LOCALIZATIONS IN SPACE

The author of this paper proposes a classification of elementary sentence structures expressing static localizations in space. These structures are, on the basis of valence theory, defined as structures construed by static predicates implying, on the semantic level, two actants with the meanings of localized entity and localizing entity. The proposed classification distinguishes three basic types: 1) the structures expressing actual localizations („někdo je někde“); 2) structures expressing non-actual localizations („někdo bývá někde“); 3) structures expressing actual localizations with a feature of transitoriness („někdo pobývá někde“). Within the framework of actual localizations, there can be, furthermore, singled out a big group of predicates expressing as a rule the localizations of non-living objects, in whose meaning is included not only a localization semantic feature but also a descriptive one.

Ruth Konvalinková
Ústav českého jazyka
Filozofické fakulty MU
Arna Nováka 1
660 88 Brno
konvalin@phil.muni.cz

